

УДК [904.22:069.5](477.46)“638”

КЛИНКОВА ЗБРОЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В ЗІБРАННІ ЧЕРКАСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Михайло СИВОЛАП (Черкаси), Олександр ШЕЛЕХАНЬ (Київ)

Статтю присвячено публікації мечів та кинджалів, які зберігаються у Черкаському краєзнавчому музеї. Колекція представлена передусім випадковими знахідками. Окрім того залучено раніше неопубліковані авторські матеріали. Особливості морфології розглянутих виробів дозволяють припускати місцеве виготовлення принаймні декотрих з них. Екземпляри з Терасового Лісостепу можна розглядати як сліди присутності кочовиків.

Ключові слова: клинкова зброя, меч, кинджал, скіфський час, Середнє Подніпров'я.

Статья посвящена публикации мечей и кинжалов, которые хранятся в Черкасском краеведческом музее. Коллекция представлена, прежде всего, случайными находками. Кроме того, привлечены ранее неопубликованные авторские материалы. Особенности морфологии рассмотренных изделий позволяют выдвинуть предположение о местном изготовлении некоторых из них. Экземпляры с территории Террасовой Лесостепи можно рассматривать как следы присутствия кочевников.

Ключевые слова: клинковое оружие, меч, кинжал, скифское время, Среднее Поднепровье.

The article is devoted to publication of swords and daggers from Cherkassy museum. Collection is presented by chance finds. Also the new author materials are published. Original characteristics of the artifacts indicate local producing some of them. These finds from Terrace Forest-Steppe may be considered as the traces of nomads.

Keywords: blade weapon, sword, dagger, Scythian time, Middle Dnieper.

Середнє Подніпров'я в силу географічного положення є ключовим регіоном в історичному розвитку Східної Європи. Вже з часів постановки археології як науки, дослідники підкреслювали історичну значимість зброї. Зі зростанням кількості екземплярів озброєння, розширюється доказова база для вирішення ключових питань давньої історії. Тому залучення до наукового обігу нових знахідок є початковим завданням дослідницької роботи¹.

У Черкаському краєзнавчому музеї зберігається показова колекція клинкової зброї скіфського типу. Екземпляри з курганів біля с. Гладковщина були опубліковані раніше [1, с. 63; 2, с. 452]. Метою даної роботи є введення до наукового обігу та історичний аналіз нового матеріалу. Задля зручності та економії місця, метричні показники розглянутих екземплярів подано нижче у таблиці.

Таблиця 1. Метричні характеристики описаних зразків озброєння.

		Навершя			Руків'я			Перехрестя			Клинок			Довжина
		Ширина	Висота	Товщина	Ширина	Довжина	Товщина	Ширина	Висота	Товщина	Ширина	Довжина	Товщина	
1	Кобиляки	6,8	1		2	7,3		4,9	3,5	1	2	28		39
2	Новоселиця	6,2	1	0,9	2,2	8,3	0,7	7,4	3,2	1	4,4	17	0,5	28
3	Коврай	5,5	2,5		2,8	7,5		6	2		3,8	47	0,8	59
4	Самовиця	7	3,5	0,8	3	7,5	1,1	8,8	4	1	6,8	54	0,4	68
5	Куриловка	3,9	2,1		2	7		5,4	2		4,6	37		48

1. **Кобиляки** Звенигородського району Черкаської області (інв. № 4067). Знахідку передано до музею учнями середньої школи у 1989 р. Походить з розораного кургану у верхів'ї лівих припливів Горного Тикичу. Неподалік від місця знахідки розташовуються Рижанівські кургани та ряд пам'яток пізньоскіфського часу – городище біля с. Водяники та кургани біля с. Рубаний Міст та с. Ризино [3, с. 176, 238].

Кинджал має брускоподібне навершя, овальне в перетині. Рукоятка прямокутна у плані, двотаврова. Валики на руків'ї округлі в перетині, жолобок має форму півкола. Перехрестя ниркоподібної форми. Клинок у плані має вигляд вузького витягнутого трикутника, у перетині ромбічний з гострореберною різко вираженою нервюрою. Прямий у плані, він дещо відхилений від осі руків'я. Вістря без нервюри, на останній чверті довжини клинка має у перетині лінзоподібну форму. Кинджал належить до I відділу I типу класифікації А.І. Мелюкової [4, с. 47].

За оформленням руків'я описаний виріб можна впевнено віднести до ранньоскіфського часу. Але він вирізняється з-поміж інших надзвичайно вузьким лезом, ширина якого більш притаманна ширині леза “бойових ножів”. Зазвичай у виробів подібних габаритів, що походять з Лісостепу, максимальна ширина клинка коливається у межах 2,5 – 3,5 см (Трахтемирів, Репяхувата Могила, п. 2, Куп'єваха к. 18 та 21). Ширина клинка кинджалу з Кобиляк не перевищує 2 см, що робить його подібним до середньовічних стилетів. За цим показником його можна порівняти лише з мініатюрними кинджалами з Гадяцького районуну (5, с. 138), та Рижанівки, к. 5 [6, с. 213]. Але довжина останніх майже у два рази менша. Дещо більшу ширину клинка (2,5 см) мають два подібні кинджали, випадково знайдені у Чигирині [4, табл. 15,4,5]. Якщо ж проводити більш віддалені аналогії, то можна привести екземпляри з Генешті та Белебенешті², що у Дністровсько-Карпатському регіоні [7, с. 154; рис. 37, 4, 6]. З оглядом на географічну близькість знахідок з Кобиляк та Чигирини, можна припустити що Дніпровське Правобережжя могло бути осередком поширення кинджалів зі звуженим клинком.

Ще однією рисою цього цікавого виробу, на котру хотілося б звернути увагу, є кут між клинком та руків'ям. Дана особливість простежується також на морфологічно схожих архаїчних кинджалах з Середньої Липовки [8, с. 263], Султан-гори [9, рис. 21, 7] та з НМІУ, № Б.28-18714 [10, рис. 2, 14]. Ми повністю не відхиляємо можливість деформації у ході використання зброї. Проте, по перше, грацильність розглянутого виробу вказує на незначну ймовірність його вжитку в якості рублячої зброї, що могло б призвести до викривлення. По друге, точка перегину проходить під перехрестям, що наводить на думку про цілеспрямоване надання виробу саме такого обрису безпосередньо при виготовленні.

2. **Новоселиця** (ур. Маяк) Чигиринського району Черкаської області (інв. № 1117). Кинджал передав до музею у 70-х рр. вчитель середньої школи Михайлюта Г.В. Знахідку здійснено на правому березі р. Тясмин, неподалік від ранньоскіфського Чмирівського городища в урочищі Турецький Вал. За 15 км на пн-з розташовано Мотронинське городище [3, с. 174]. Виріб має брускоподібне навершя, округле в перетині. Руків'я трапецієподібне у плані, дещо звужене до навершя, двотаврове. Перехрестя ниркоподібної форми. Клинок трикутний у плані, лінзоподібний у перетині. Кинджал належить до I відділу I типу класифікації А.І. Мелюкової [4, с. 47].

У якості найближчих аналогій можна навести кинджали зі зруйнованого поховання Люботинського могильника [10, рис. 1,4]; дві випадкові знахідки з Верхнього Бішкіня [11, с. 4] та м. Павловська [12, рис. 51,5]. Від основної маси морфологічно близьких виробів, новоселицький вирізняється відсутністю нервюри або канелюрів на клинку.

Група подібних кинджалів була докладно проаналізована Л.І. Бабенком у спеціальній статті³. Згідно його спостереженням, екземпляри даного типу зустрічаються переважно у якості випадкових знахідок та поширені, передусім, на теренах Лівобережного Лісостепу та басейнах Прута-Серету. Дати хронологічну прив'язку, вужчу ніж VI ст. до н. е. дослідник не вважав за можливе через досить розбіжні погляди попередників з цього приводу [10, с. 25 – 27].

На нашу думку, хронологічну позицію цього виробу зокрема та всієї групи взагалі можна дещо уточнити. Нижню хронологічну межу побутування таких кинджалів з найбільшою мірою ймовірності можна пов'язати з фінальною фазою келермеського етапу (кінець VII – I чверть VI ст. до н. е.), оскільки у цей час побутують кинджали інших параметрів (п.2 Реп'яхуватої Могили, Трахтемирівське городище). Можна обережно припустити, що кинджали типу новоселицького зі значно ширшим клинком та навершям⁴, але звуженими (ймовірно, деградованими) бічними валиками руків'я, являються пізнішою модифікацією.

Дату кинджалів з широким перехрестям та лезом можуть обмежувати паралелі з церемоніальними мечами подібної морфології. Адже сьогодні ми можемо впевнено стверджувати про тенденцію повторення форми церемоніальної зброї у пересічних зразках. У даному випадку в якості епонімів можна запропонувати вироби з кургану Шумейка та Віташково. Якщо наше припущення вірне, можна не тільки визначити хронологічну прив'язку для зазначеного типу кинджалів, а й дати йому культурну дефініцію.

Перший наразі датується другою чвертю VI ст. до н. е., тобто фінальною фазою РСК. Другий – більш широко, останньою чвертю VI – першою чвертю V ст. до н. е., що відповідає вже першій фазі ССК. Дата

меча з Віташково, є традиційною ще з другої половини ХХ ст. [4, с. 49; 13, р. 185 – 186]. Вона узгоджується з близькими за декором виробами з Золотого кургану, Гострої Томаковської Могили, Олександровки та Верхньої Тарасовки, котрі датуються останньою чвертю VI – першою чвертю V ст. до н. е. [14, с. 160; 15, табл. 1].

За такою логікою, середина VI – перша чверть V ст. до н. е. видається найбільш вірогідним часовим проміжком існування таких кинджалів. Вироби аналогічних обрисів, але з канелюрами на клинку, або з метеликоподібним перехрестям, ймовірно належать до найпізніших модифікацій даної групи [16, с. 160; 7, с. 154].

3. **Хут. Коврай** Чорнобаївського району Черкаської області (інв. № 5010). Походить з розвідки М.П. Сиволапа 1998 р. у заплаві Дніпра, яка сезонно затоплюється водами Кременчуцького водосховища. Меч знайдено на місці скіфського селища, яке первинно розташовувалось у низині біля місця впадіння р. Коврай у Дніпро. Над селищем, на лівому березі Дніпра розташовано курганний могильник, “лідером” якого є скіфський курган Гострюха. Дещо на віддалі розташовано Васютинецьке городище скіфського часу [17, с. 17]. Внаслідок знаходження у агресивному середовищі, наразі виріб тримає форму лише завдяки завчасно здійсненим консерваційним заходам.

Цікаво відмітити, що меч знайдений вертикально встромленим у землю. Дана обставина відсилає нас до відомих культових практик зі зброєю. У зв’язку з цим слід згадати Геродотові скіфські вівтарі, увінчані “мечем Ареса” [18, с. 61; 19, с. 5]. Також, у якості прикладу можна привести звичай залишати увіткнуту зброю у “робочому положенні” в похованні, з метою знешкодження ворожих сил [19, с. 7 – 10]. Нажаль, сьогодні ми не в змозі перевірити наші припущення і дізнатись, чи води Дніпра оголили давнє поховання, чи випадково надали мечу такого положення. Тому дане спостереження залишається лише у якості припущення.

У якості аналогій вважаємо за найкраще привести подібні вироби з Єлизаветівського могильника, які знайдені у комплексах з античною керамікою. Мечі з к. 36 та к. 45 датуються III чвертю V ст. до н. е. за знахідками фасоських амфор [20, с. 26].

4. **Самовиця** Чорнобаївського району Черкаської області (інв. № А-1955). Меч знайдено між селами Самовиця та Дубинка в ур. Козацькі Погреби. Передано до музею в 1982 р. Травуцьким М.І. Сьогодні с. Самовиця затоплене водами Кременчуцького водосховища. На північ від місця знахідки, на лівому березі Дніпра відомо ряд пам’яток скіфського часу – городище біля с. Крутьки VI – V ст. до н. е., кургани біля с. Іркліїв, поселення біля с. Мойсинці [17, с. 15 – 17].

Меч має ажурне волютоподібне зооморфне навершя з “пазурами” та “очима”. Рукоятка прямокутна у плані, пласка у перетині, має рифлення на гранях. В середній частині розташовано рельєфне зображення, яке через корозію не вдається ідентифікувати. Перехрестя псевдотрикутної форми. Клинок трикутний у плані, лінзоподібний у перетині. Оздоблений канелюрами, розташованими трикутником в основі клинка. Належить до II відділу II підвідділу II типу класифікації А.І. Мелюкової [4, с. 58].

Наведені характеристики дозволяють впевнено віднести меч з Самовиці до кола виробів “волоського” типу. Кургану Солоха датується кінцем V – першою чвертю IV ст. до н. е. [21, с. 228]. Разом з епонімним мечем сьогодні відомо ряд аналогічних знахідок з руків’ям, плакованим золотою фольгою. Наприклад – к. 4 Осняги [22, рис. 71, 14], к. 3 п. 2 Перещепино [23, с. 13]. Разом з тим, доволі поширеними були й однотипні мечі без коштовного оздоблення: к. 2 Вовківці [4, табл. 20,9], Волоська Балаклійка [24, рис. 62, 8]. Вважаємо за доцільне погодитись з Є.В. Черненко стосовно серійності виробництва церемоніальної зброї [25, с. 67]. Більше з тим, з надходженням нових знахідок стає можливим висловити припущення про виготовлення партіями рядової зброї. Адже кожен екземпляр цієї групи має подібні морфологічні та метричні показники, що свідчить про їх побутування протягом невеликого відрізка часу. Ймовірно, час побутування цієї серії обмежувався часом життя одного покоління.

Варто сказати декілька слів про географічні умови цієї та попередньої знахідки. Екземпляри з Ковраю та Самовиці походять з району Терасового Лісостепу, який є своєрідним “степовим клином”, у смузі лісостепу. Мечі з Самовиці, к.2 біля с. Гладковщина [1, с. 74] та розвіяного кургану біля с. Софіївка [17, рис. 11, 3] є однотипними. Згідно розробкам вказаних дослідників, ці пам’ятки належать степовим скіфам. Тому з певною долею ймовірності ми також можемо пов’язати описані знахідки з перебуванням на цій території кочовиків. Тяжіння поховань зі зброєю та випадкових знахідок до заплави Дніпра можна пов’язати з прагненням кочовиків позначити територію зимівників та з боротьбою за цей ареал.

5. Курилівка Канівського району Черкаської області (інв. № 3215). Передано мешканцем с. Курилівка М.Г. Тертичним у 1986 р. Обставини цієї знахідки є доволі незвичними. Кинджал було винесено мисливським собакою з лисячої нори, яка розташовувалась у насипу кургану. Інших знахідок з кургану не відомо. За скіфського часу цей район був щільно заселеним. Поблизу відомі Велике скіфське городище біля Канева, селища біля с. Пищальники та Грищенці [3, с. 168 – 170, 190]. Сам же меч, ймовірно, походить з однойменного курганного могильника, розташованого у верхів’ях лівих припливів р. Рось [26, с. 33].

Виріб має волютоподібне навершя, сполучені краї якого утворюють вісімку. Рукоятка прямокутна у плані, пласка у перетині. На площині рукоятки розташовано рельєфне зображення (котячого хижака?), яке збереглося лише частково. Перехрестя псевдотрикутної форми з рельєфним фрагментованим зображенням грифона (?). Клинок трикутний у плані, ромбічний в перетині.

На бічних гранях навершя можна простежити контури “пазурів”, тому вважаємо за можливе також віднести цей виріб до II відділу II підвідділу II типу класифікації А.І. Мелюкової [4, с. 58]. Подібні навершя зі сполученими волютами мало притаманні для оформлення руків'я мечів скіфського типу. Наразі та теренах скіфського Лісостепу відома лише небагато знахідок з подібним навершям – одна з них – к. 38 біля с. Староживотинне, датованого II – III чвертю IV ст. до н. е. [12, с. 102]. Ще два подібні зразки зберігаються у Полтавському краєзнавчому музеї. Вони є випадковими знахідками і походять, відповідно з с. Чуднівці Полтавської області та з околиці Більського городища. Ще один не задокументований виріб з вісімкоподібними волютами, відомий нам, зберігається у приватному музеї.

Докладніше треба зупинитись на орнаментативній виробу. Фігуру на рукоятці важко інтерпретувати з достатньою мірою точності через значні ушкодження. Можна лише припустити що тут було зображено котячого хижака. Але через відсутність аналогій, це припущення лишається лише у якості робочої версії. На перехресті вгадується силует орлиноголового грифона, вписаного у контур перехрестя. Грифон зображений у геральдичній позі в профіль. Він присів на задні лапи, з винесеною вперед передньою лапою та розправленим крилом. Середня частина фігури на тулубі та крилі пошкоджені. Фігури грифона на перехресті зустрічаються значно рідше за зображення птахів або лосиних голів. Наразі можна вказати лише аналогію на перехресті церемоніального меча з к. 4 Осняги⁵. На ньому зображено схожу постать грифона, лише його голова повернута назад. Розглядаючи цей екземпляр, Б.О. Шрамко та І.Б. Шрамко припускають, що виробництво подібних мечів разом з розробкою сюжетів звіриного стилю відбувалось у Лісостепу [27, с. 198; 28, с. 221].

Оскільки маємо паралелі у оздобленні цього екземпляру з мечами типу “Солоха”, хоча навершя виготовлене у надзвичайно спрощеному вигляді, вважаємо за доцільне датувати курилівський меч у межах I половини IV ст. до н. е. що з іншої сторони узгоджується з датою к. 38 біля с. Староживотинне.

Отже, проаналізовані зразки клинкової зброї презентують усі періоди скіфської історії у Середньому Подніпров'ї. Залучення до наукового обігу нових знахідок доповнює знання про історію регіону. Екземпляри, знайдені на території Терасового Лісостепу, ми можемо впевнено пов'язувати з

присутністю у цьому регіоні кочових скіфів. Розміщення предметів озброєння впритул до заплави Дніпра можна пов'язати зі слідами зимівників. Оригінальний вигляд та особливості морфології розглянутих виробів дозволяють припускати місцеве виготовлення принаймні декотрих із них.

Примітки:

1. Користуючись нагодою, приносимо подяку за можливість ознайомитись з матеріалом завідувачу відділу археології ЧКМ, Л.Г. Сиволап
2. Нажаль автор подав зображення вказаних кинджалів без масштабу, тому ми проводимо аналогію ґрунтуючись лише на пропорціях ширини леза до ширини руків'я.
3. І.В. Бруяко [7, с. 154] та Л.І. Бабенко [10, с. 25] називають цю групу "кинджали з Т-подібним руків'ям". Проте на нашу думку така дефініція є не зовсім вдалою, оскільки її можна застосувати практично до усіх виробів з брускоподібним навершям.
4. А.М. Новічіхін називає таку форму навершя стержнеподібною [29, с. 67].
5. Б.А. Шрамко [27 с. 197] називає істоту, зображену на перехресті меча з к.4 в ур. Осняги хижаком котячої породи, хоча на нашу думку, на зображенні чітко передано дзьоб та крило.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Григорьев В.П. Захоронение тяжеловооруженного скифского воина у с. Гладковщина // Древности скифов. – К., 1994. – С. 63 – 79.
2. Григорьев В.П., Скорый С.А. Курганы у с. Гладковщина – памятник эпохи скифской архаики в Левобережной Приднепровской террасовой Лесостепи // Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae. – Kraków, 2012. – S. 441 – 459.
3. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного правобережья (Киево-Черкасский регион). – К., 1989. – 336 с.
4. Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. – Вып. Д1 – 4. – 1964. – 89 с.
5. Кулатова І.М. Кинджал // ПАЗ. – 1993. – Вип. 3. – С. 138.
6. Тереножкин А.И. Погребения раннего скифского времени у с. Рыжановки // МИА. – 1965. – № 130. – С. 211 – 215.
7. Бруяко И.В. Ранние кочевники в Европе. – Кишинев, 2005. – 358 с.
8. Гуляев В.И. Мечи скифского типа с территории городецкой культуры // СА. – 1961. – № 4. – С. 262 – 265.
9. Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе. – К., 1991. – 136 с.
10. Бабенко Л.И. Находки скифских кинжалов на Харьковщине // Эпоха раннего железа. – К., Полтава, 2009. – С. 19 – 29.
11. Андриенко В.П. Отчет о раскопках и разведках на территории Харьковской и Полтавской областей в 1970 году // НА ІА НАНУ. – 1970/77. – 42 л.
12. Медведев А.П. Ранний железный век лесостепного Подонья. – М., 1999. – 160 с.
13. Bukowski Z. The Scythian influence in the area of Lusatian culture. – Wrocław – Warszawa – Krakow – Gdansk, 1977. – 378 p.
14. Онайко Н.А. О центрах производства золотых обкладок ножен и рукояток ранних скифских мечей, найденных в Приднепровье // Культура Античного мира. – М., 1966. – С. 159 – 176.

15. Гречко Д.С. О возможных “просвітах” в “темное” время (VI в. до н. э.) скифской истории // *Stratum plus*. – № 3 2012. – С. 75 – 106.
16. Диамант Э.И., Черненко Е.В. Скифский кинжал из ОГАМ // АИУ 1968 г. – 1971. – № 3. – С. 159 – 160.
17. Фиалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой лесостепи. – К., 1994. – 53 с.
18. Болтрик Ю.В. Святилище Арея в урочище Носаки // АИУ 1976–1977 гг. – Ужгород, 1978. – С. 61 – 62.
19. Бессонова С.С. О культуре оружия у скифов // *Вооружение скифов и сарматов*. – К., 1984. – С. 3 – 21.
20. Копылов В.П. Мечи из погребений V в. до н. э. Елизаветовского курганного могильника // *КСИА АН СССР*. – 1980. – Вып. 18. – С. 24 – 29.
21. Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. – СПб, 2003. – 416 с.
22. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К., 1987. – 183 с.
23. Махортых С.В. Мечи и кинжалы из погребений Перещепинского курганного могильника // *История оружия. Альманах № 2–3 2011*. – Запорожье, 2011. – С. 10 – 15.
24. Гречко Д.С. Озброєння та військова справа населення сіверськодонецького Лісостепу у кінці VI–IVст. до н. е. // *Древности 2006–2008*. – 2008. – С. 21 – 35.
25. Черненко Е.В. О серийном производстве парадного оружия скифского времени в античных центрах Северного Причерноморья // *Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции “Проблемы античной истории и классической филологии”*. – Харьков, 1980. – С. 67 – 69.
26. Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. – К., 1981.
27. Шрамко Б.А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля // *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. – М. 1976. – С. 194 – 209.
28. Шрамко И.Б. Об одном типе мечей скифского времени // *История и археология Слободской Украины*. – Харьков, 1992. – С. 221 – 223.
29. Новочихин А.М. Архаический скифский кинжал из Новороссийского музея // *Киммерийцы и скифы*. – Мелитополь, 1992. – С. 67 – 68.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

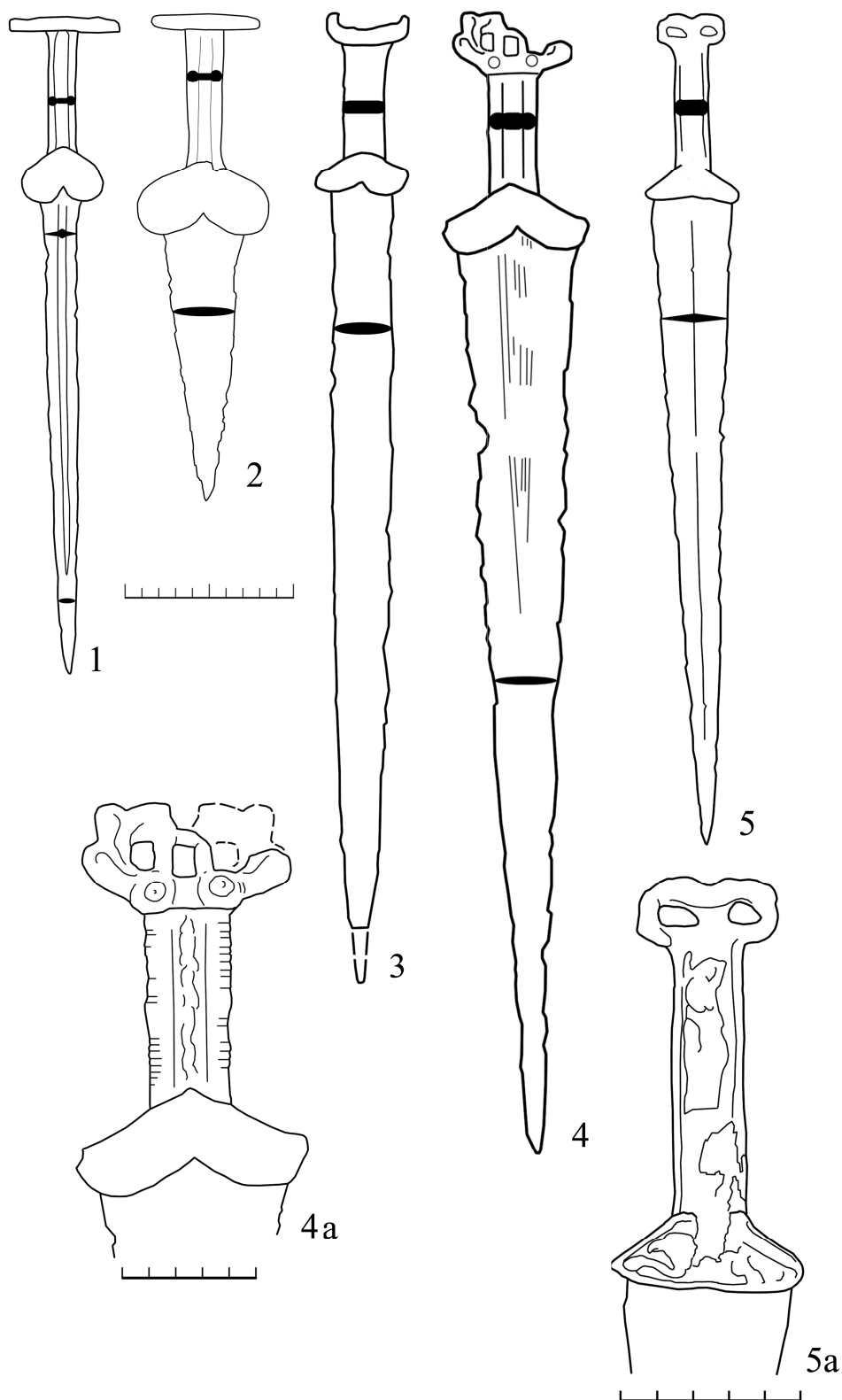
Сиволап Михайло Павлович – член Спілки археологів України.

Наукові інтереси: проблеми історії ранньої бронзової доби Середнього Подніпров'я.

Шелехань Олександр Володимирович – молодший науковий співробітник Наукових фондів ІА НАНУ.

Наукові інтереси: озброєння та військова справа скифського часу.

Рис. 1. Мечі та кинджали з Черкаського краєзнавчого музею:
 1 – Кобиляки; 2 – Новоселиця; 3 – Коврай; 4 – Самовиця; 4а – руків'я меча з Самовиці; 5 – Куриловка; 5а – руків'я меча з Куриловки.